

УДК 811.111:801.8:82.09:81'322.5

DOI <https://doi.org/10.24919/2663-6042.12.2019.189351>

РОЛЬ ОНОМАСТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ У ФОРМУВАННІ/ВІДОБРАЖЕННІ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ КАРТИНИ СВІТУ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ НІЛА ГЕЙМАНА «АМЕРИКАНСЬКІ БОГИ»)

Ткачик О. В., Орленко С. О.

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті досліджено роль ономастичної лексики у формуванні / відображенні концептуальної картини світу (ККС). У межах когнітивної лінгвістики на основі різних дефініцій поняття «картина світу» виокремлено релевантні для дослідження характеристики: картина світу є віддзеркаленням навколишньої реальності і фундаментом світосприйняття як окремого індивіда, так і цілих народів; мовні засоби служать одним із джерел дослідження мовної і концептуальної картин світу (ККС).

Невід'ємним складником ККС є інформація, зашифрована у власних назвах. Різноманітність ономастичної лексики надзвичайно велика. Розглянуто відомі класифікації; на засадах спільних характеристик виокремлено групи: антропоніми, топоніми, зооніми, теоніми, міфроніми, космоніми, ергоніми, хрононіми, хремотоніми тощо. Приділено увагу окресленню ознак ономастичної лексики, які відрізняють її від інших груп лексики, а також розгляду концептотворчих функцій власних назв.

Зауважено, що в ракурсі когнітивного підходу обсяг значення слова включає в себе не лише зв'язок мовного знака з денотатом і весь спектр конотативних аспектів, але й цілий ряд асоціативних знань, емоцій і відчуттів кожної окремої особистості. Ономастична лексика відображає історію, культурний досвід та певні фрагменти подій чи реалій навколишньої дійсності, що безпосередньо впливає на формування концептуальної картини світу цілих поколінь. Зазначені особливості її функціонування досліджено на матеріалі роману Ніла Геймана «Американські боги» за допомогою методів корпусної лінгвістики, що забезпечують достовірність і об'єктивність результатів. Аналіз створеного корпусу «The World of Neil Gaiman» (TWONG) показує, що ономастична лексика, вжита в тексті, має здатність до семантичної декомпресії, тобто потенційно містить асоціації, які можуть виникати в свідомості людини на ту чи іншу власну назву. Асоціативний ряд та імпліцитна інформація, зашифрована у власних назвах, впливає на сприйняття, формування світогляду людини та відповідно на її когнітивну картину світу.

Ключові слова: концептуальна картина світу, ККС, ономастика, ономастична лексика, власні назви, семантична декомпресія, корпус, корпусний аналіз, корпусний менеджер AntConc.

Tkachyk O. V., Orlenko S. O. The formation of conceptual worldview through the lens of onomastic lexicon (on the material of the novel Neil Gaiman "American Gods"). The role of onomastic lexicon in the formation / reflection of the conceptual picture of the world (CPW) is explored in the article. Within the framework of cognitive linguistics, the concept of the "picture of the world" has been distinguished from various definitions by characteristics that are relevant to the study: picture of the world is a reflection of the surrounding reality and the foundation of the worldview of both individual and nations; language is one of the sources of study of the linguistic and conceptual pictures of the world.

An integral part of the CPW is information encrypted in its own names. The variety of onomastic lexicon is extremely large; the classifications are considered, the groups are distinguished, which are distinguished by certain common characteristics: anthroponyms, toponyms, zoononyms, theonyms, mythonyms, cosmonyms, ergonyms, chrononyms, chromatons and more. Attention is paid to those features of onomastic lexicon that distinguish it from other vocabulary groups, and the conceptual functions of proper names are also considered.

The cognitive approach assumes that the meaning of a word includes not only the relationship of the linguistic sign with the denotation and the full range of connotative aspects, but also a range of associative knowledge, emotions and feelings of each individual. The onomastic vocabulary reflects the history, cultural experience and certain fragments of events or realities of the surrounding reality, which directly influences the formation of the conceptual picture of the world of whole generations. These peculiarities of its functioning were investigated on the material of the book "American Gods" by Neil Gaiman using methods of corpus linguistics, which ensure the reliability and objectivity of the results. The analysis of the corpus of The World of Neil Gaiman (TWONG) shows that the onomastic vocabulary used in the text has the capacity for semantic decompression, that is, it potentially contains associations that may occur in a person's mind by one or another proper name. The associative series and the implicit information encrypted in proper names influence the perception, the formation of the world outlook and, accordingly, its cognitive worldview.

Key words: worldview, conceptual picture of the world, onomastics, onomastic lexicon, proper names, semantic decompression, corpus, corpus analysis, corpus manager AntConc.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. У багатьох науках, серед яких варто виділити психологію, етнологію та лінгвістику, зростає потреба вивчення поняття «картина світу» як певного фундаменту, що слугує основою для формування психічної діяльності людини. Розгляд точки зору таких мовознавців та філософів, як В. фон Гумбольдт, Л. Вайсгербер, М. Гайдегер, М. П. Кочерган, В. А. Маслова, О. К. Матвєєва, В. І. Супрун, В. А. Ніконова та інших, дає розуміння, що це питання і досі не втрачає своєї актуальності, оскільки, попри всі дослідження, не існує чіткого визначення поняття «картина світу». Картина світу є неповторним явищем, позаяк, крім збереження загальнолюдських та національно-специфічних знань, вона формується з особистісних переживань, емоцій та відчуттів, що створюють окремі образи, наповнені індивідуальним смислом, які варті особливої уваги та конкретного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зазначає В. А. Маслова у своїй книзі «Когнітивна лінгвістика», людина постійно взаємодіє зі світом і як наслідок формує певні уявлення, своєрідну модель світу, яку у філософсько-лінгвістичній літературі називають картиною світу [3, 18]. У філософському енциклопедичному словнику подано таке визначення цього поняття: «Картина світу – одна з форм світоглядного подання об'єктивної дійсності в суспільній свідомості, що являє собою образ освоєної в практиці дійсності, компонент світогляду» [7, 271].

Своєю чергою, О. С. Кубрякова стверджує, що за допомогою різноманітних мовних засобів мова відображає безліч варіацій бачення світу, які впливають з опису дій та явищ [4, 37]. Таким чином, стає цілком зрозуміло, що картина світу – це певний образ, який не є точною копією реального світу, але лише наслідком певного бачення та конструювання світу відповідно до сформованої системи світорозуміння. Людина є постійним носієм безперервного потоку інформації, і ця вся система знань, міркувань, ідей, уявлень, вірувань створює цілісну картину світу, яка різниться залежно від певного народу, що має власну унікальну культуру, менталітет та мову.

Уперше термін «картина світу» використав німецький фізик Генріх Герц на межі XIX–XX ст., маючи на увазі сукупність внутрішніх образів зовнішніх об'єктів, які уможливають виведення логічних суджень відносно поведінки цих об'єктів [4, 5]. Узагальнюючи розглянуті думки багатьох лінгвістів, зазначимо, що картина світу є цілісним та фундаментальним образом, який утворився внаслідок духовної активності людини як відповідь на контакт з різними об'єктами навколишнього середовища.

Серед функцій картини світу можна виділити дві основні – інтерпретативну, яка допомагає збагнути всю різноманітність цього світу через категоризацію отриманої інформації, та регулятивну, яка слугує людині універсальним орієнтиром у світі.

Концепт, за словами В. А. Маслової, це – багатогранне поняття зі складною структурою та видами класифікації. З одного боку, цей термін сприяє пояс-

ненню одиниць ментальних та психічних ресурсів нашої свідомості та тієї сукупності структурованої інформації, яка відображає знання та досвід. З іншого боку, концепт є оперативною, змістовною одиницею пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи та мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській психіці. На додаток до цього концепт як одиниця колективного знання, що має мовне вираження та характеризується етнокультурною специфікою, несе в собі культурно відзначений вербалізований сенс [3, 121].

Таким чином, очевидним є те, що концепти представляють світ у свідомості людини, а знаки мови кодують у слові зміст цієї системи. Через дослідження концептів можна відтворити структуровану картину світу.

Формування мети та завдання статті. Мета статті полягає у встановленні ролі ономастичної лексики, вжитої у фантастичному романі з елементами трилеру Ніла Геймана «Американські боги», у процесі відображення / формування концептуальної картини світу. До завдань дослідження входить: з фрагментів роману Ніла Геймана «Американські боги» створити корпус «The World of Neil Gaiman» (TWONG), за допомогою корпусного менеджера AntConc розглянути особливості функціонування власних назв у корпусі та встановити концептотворчі характеристики ономастичної лексики в аналізованому романі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідники таких наук, як історія, географія, літературознавство, етнографія, психологія тощо, зацікавлені у вивченні процесу виникнення власних назв, їх походження, розвитку їх значення, зв'язку зі світоглядом, віруваннями людей, природою, соціальним середовищем, а також метаморфозами, які відбуваються з ними протягом різних епох. Власні назви є об'єктом особливої уваги лінгвістів та когнітологів, які, намагаючись дослідити взаємозв'язок та взаємообумовленість мови і мислення, звертаються до слова як мисленнєво-мовленнєвої одиниці, яка забезпечує не лише комунікацію, але і пізнання, акумуляцію та передачу знань.

Особливе місце в цих дослідженнях займає ономастика. Згідно з визначенням, поданим у сучасному тлумачному словнику, «ономастика – це розділ мовознавства, який вивчає власні назви, їх виникнення і розвиток, функціонування в мові» [6, 493]. Різноманітність власних назв зумовлена незліченністю сфер їх ужитку. Так, можна виокремити такі групи власних назв: антропоніми (власні особові імена людей); топоніми (власні географічні назви), які до того ж поділяються на певні тематичні групи; зооніми (клички тварин); теоніми (власні назви різноманітних божеств); міфоніми (власні назви міфічних істот); космоніми (власні назви об'єктів зоряного неба); ергоніми (власні назви організацій, виробничих та суспільних об'єднань); хрононіми (власні назви відтинків часу, історичних подій); хрематоніми (власні назви численних матеріальних предметів та витворів духовної культури) тощо. Втім поданим списком макрокласів ономастична лексика не обмежується.

На думку О. В. Суперанської, існує три основні ознаки, які вирізняють власні назви від загальних: по-перше, ім'я дають індивідуальному об'єкту, а не класу об'єктів, які об'єднані характерними ознаками для всіх індивідів, що входять у цей клас; по-друге, за допомогою власної назви об'єкт завжди чітко визначений, обмежений, окреслений; по-третє, власна назва не пов'язана з поняттям і не має на рівні мови чіткої й однозначної конотації [5, 74]. Отже, особливість власних назв полягає у здатності номінувати, виокремлювати, індивідуалізувати певний об'єкт, явище або ж уявлення. Як влучно зауважує І. І. Білоус, навіть при втраті свого етимологічного значення власна назва зберігає свою основну значимість і тому робить ономастичну лексику стійкою протягом історичного розвитку мови й навіть при повній зміні однієї мовної системи іншою [1].

Називаючи об'єкт, людина не просто дає йому ім'я, а вкладає особливий смисл, сформований через чуттєво-емоційний досвід, набуті знання та навіть підсвідомі асоціації, які були колись пов'язані із цим ім'ям. Асоціативний ряд іноді викликає навіть суто фонетичний бік, звучання слова. Крім індивідуального багажу знань, ономастична лексика може містити національні особливості сприйняття навколишнього світу, інформацію щодо суспільно закріплених поглядів та культурно обумовлених норм, пам'ять про історію та традиції народу. Таким чином, когнітивна насиченість та багатошаровість інформації, зашифрованої у власних назвах, має потенційну здатність до декомпресії цього комплексу закодованих знань.

Ономастичну лексику як одну із форм ментальних складників свідомості доцільно досліджувати на художніх творах, які вербалізують інформацію на декількох рівнях. Крім таких очевидних засобів впливу на читача, як образи героїв та сюжетна канва, художні твори здатні наповнювати особливою атмосферою та настроєм, впливати на емоції, реакції, світобачення і навіть фізичні відчуття. Важливо відзначити, що в художньому творі власні назви часто стають «промовистими», тобто набувають могутніх виразових, характеризувальних властивостей, вони слугують своєрідним засобом для розкриття ідеї. Автор ретельно добирає імена своїм персонажам, уже наперед знаючи їхній характер та особливості поведінки, а також усвідомлюючи їхню роль у розвитку сюжету та втіленні головної ідеї твору.

Жанр обраної книги – фантастика з елементами трилеру – характеризується наявністю фантастичного допущення у творі, тобто автор, використовуючи вигадані елементи, створює абсолютно новий світ. На фоні гри контрасту реального та вигаданого можна чітко простежити, що різноманітні власні назви відіграють ключову роль, слугують своєрідними інструментами, концентрованими смислами, завдяки яким автор впливає на світобачення та світовідчуття читача.

Роман Ніла Геймана «Американські боги» є унікальним, неповторним та гармонійним поєднанням реальності та фантазмагорії. Як яскравий репрезентант жанру фантастики цей твір сповнений відображення подій, які вважаються нездійсненими та принципово неможливими відповідно до загаль-

ноприйнятих даних сучасної науки. У романі фантаста Ніла Геймана вдало поєднуються елементи сучасної американської культури та фентезі, давньої та сучасної міфології; яскраво репрезентовано не лише імена героїв, але й географічні назви. Роман без перебільшень є своєрідним путівником ландшафтами Америки. Як стверджує сам автор у передмові книги, секрет чіткої та деталізованої інформації стосовно географії Сполучених Штатів криється в тому, що ця книга писалася у дорозі, тобто автор буквально йшов слідами героїв роману.

Фрагменти з роману Ніла Геймана «Американські боги» стали матеріалом, який дібрано для створення корпусу «The World of Neil Gaiman» (TWONG). Створений корпус можна охарактеризувати за такими критеріями:

- вузькоспеціалізований, оскільки вибрано книгу жанру фантастики / фентезі американського письменника ХХІ ст. Ніла Геймана;
- специфічний, позаяк відображає фентезійний світ через «промовисті» власні назви, якими насичений твір;
- стосується окремого прошарку мови, художньої літератури;
- за жанром – фантастика з елементами трилеру;
- відповідно до характеру розмітки – нерозмічений;
- за типом лінгвістичної інформації – письмовий;
- за кількістю мов – одномовний;
- за призначенням – дослідницький;
- за доступністю – закритий;
- за динамічністю – статичний, оскільки вибрані для дослідження тексти не доповнюються;
- за обсягом текстів – фрагментно-текстовий.

У корпусі TWONG міститься 26656 токенів та 4231 типів слів, з яких ономастична лексика становить 234 слова, що є високим показником. Найпоширенішими в тексті є такі власні назви: *Shadow*, *Mr. Wednesday*, *Czernobog*, *Laura*, *Anansi*, *Mr. Ibis*, *Technical Boy*, *Media*, *Mad Sweeney*. Наявність серед ключових слів великої кількості персонажів із «промовистими» іменами свідчить, що обраний роман є унікальним.

Одним із найпоширеніших імен (трапляється 69 разів) є *Wednesday* – Середа. Завдяки функції KWICK SORT з'ясовано, що в романі *Sereda* функціонує не як назва дня тижня, а як ім'я людини. І саме це обіграє Ніл Гейман, відображаючи ідею міфології про багатолікість богів та переродження. Так, скандинавського бога перемоги кличуть *Seredyo* ті, хто ще не знайомий з ним, а *Вотаном* – близькі друзі-боги. Середа наприкінці твору зринає перед читачем не жорстоким, хитрим чоловіком, а людиною настільки древньою, що, здавалося б, люди не мають права доживати до такого віку: «*close-up, the man seemed older than Shadow had imagined possible. His skin was lined wit tiny wrinkle and cracks, like the cracks in granite*». Він постає в іпостасі бога шибениць, бога мудрості, і на зауваження Тіні щодо всіх його поганих діянь наголошує, що те все робив Середа, а він вже є Одиним; тобто транслюється ідея невідривної єдності імені і образу героя, сутності його характеру; при зміні власного імені бачимо зовсім нову особистість.

За результатами застосування методу ключових слів (KEYWORDS) серед власних назв корпусний менеджер показав ще одне часто вживане власне ім'я – *Shadow (Тінь)*. Статистика використання власної назви *Shadow Moon (Тінь Мун)* підтверджує, що вона є іменем головного персонажа книги, бо згадується у корпусі фрагментів роману найчастіше – 96 разів. Функція виявлення колокатів (COLLOCATIONS) допомогла встановити основні характеристики цього персонажа. Отримані найчастотніше уживані колокати *excused himself, he had expected, recklessly, not scared, true eye, betrayed nothing, just guessed, he bowed* та ін. описують героя як сміливого, вірного, допитливого, ввічливого, справедливого, розумного. Такі якості притаманні героям давньогрецької міфології, які здійснюють подвиги та гідно виходять із будь-якої складної ситуації. На відміну від інших персонажів, які мають звичні імена, головний герой з іменем *Shadow Moon* вирізняється серед них із самого початку роману, даючи читачеві натяк на щось містичне та таємниче. Так і виявляється згодом: персонаж слугує основною точкою, навколо якої розвиваються події протягом усього сюжету роману. У подальшому він є тією ланкою, яка пов'язує світ людей та світ богів. Він, як тінь, поєднує світ і темряву, день і ніч, залишаючись водночас неосяжним та невловимим.

Вартими уваги є персонажі книги *містер Ібіс* (*Mr. Ibis*) та *Шакал* (*Mr. Jacquel*), які володіють похоронним бюро. Вони проживають у *Фівах*, маленькому містечку, яке, на диво, знаходиться не у Верхньому Єгипті і є його столицею, а в Америці. Саме використання цього топоніма наводить читача на здогад про богів Єгипту – Тота та Анубіса. Тот є богом знань та писемності, і в реальності фантастичного роману Ніла Геймана він часто пише короткі біографії людей, які принесли фольклорних істот із собою до Америки. Анубіс – давньоєгипетський бог мертвих, і, відповідно, у книзі він виконує роль експерта з підготовки тіла до похорон.

У тексті також досить часто (54 рази) трапляється ім'я *Вар'ям Свіні* (*Mad Sweeney*). Цей персонаж є вихідцем з Ірландії, і хоча безпосередньо ця власна назва не фігурує в ірландському фольклорі, він себе позиціонує як лепреккон (*Leprechaun*). Колокати *bruises gifted, have a drink, ginger beard, how tall, junkie leprechaun, spend those coins* свідчать, що *Mad Sweeney* володіє рядом характеристик, притаманних лепрекконам – руде волосся, веселий норов, безстрашність, талан, магичні витівки, байдужість до глобальних подій. Однак він є повною протилежністю стереотипному уявленню про цих казкових персонажів – він дуже високого зросту, кремезний, замість зеленого вбрання одягнений у модну футболку із трендовим написом.

Ще одним персонажем із промовистим ім'ям є *Анансі* (*Anansi / Mr. Nancy / Nancy*) – африканський бог оповідок. Будучи ані добрим, ані поганим, завдяки своїй хитрості він здатен вийти із будь-якої ситуації цілим та неушкодженим. Функція CONCORDANCE PLOT засвідчує, що цей персонаж з'являється в книзі 8 разів – на початку та наприкінці. Утім його поява залишає відбиток у пам'яті читача. Колокати *yellow-lemon gloves, silvering hair, you are a liar, always up to mischief, story is a good way, reminding of things, a warm-up man* показують, що цей персонаж є харизматичним, впливовим, цікавим співрозмовником, здатним з опертям на факти минулого приймати виважені рішення.

Цікавим є зображення світу Чорнобога (*Czernobog*). Згідно зі статистичними даними, дібраними з фрагментів книги, ця власна назва згадується близько 50 разів, що робить Чорнобога активним персонажем книги. Найчастотніші колокати, які вживаються з іменем *Чорнобог*, зокрема *about to protest, a sickly-smelling sliver, two blows to my head, cigarette roughened voice, no change in expression., in their madness, brown fingers, jumped it over* та ін., вказують на те, що Чорнобог є жорстоким, грубим, імпульсивним, некерованим, але водночас чесним та справедливим. У міфології Чорнобог – слов'янський бог, тому не дивно, що Тінь та Середу, які завітали до його будинку, пригощають на обід борщем замість звичайної американської традиційної індички.

Висновки та перспективи подальшого дослідження в цьому напрямі. Аналіз функціонування ономастичної лексики в романі Ніла Геймана «Американські боги» показує, що «промовисти» імена здатні викликати у свідомості читача низку асоціацій та фонових знань, які допомагають тлумачити та інтерпретувати характери персонажів, їхні вчинки, та навіть можуть допомогти передбачувати розвиток сюжету. Таким чином, ці насичені додатково імпліцитною інформацією власні назви впливають на сприйняття та світогляд людини, відображаючи / формуючи її концептуальну картину світу.

ККС включає знання, що утворюються з усього спектру отриманих знань, досвіду, асоціацій тощо. Ономастична лексика функціонує не лише як засіб номінації і співвіднесення знака з відповідним референтом, але і містить алюзії до знань, що пов'язані з іншими контекстами. Наявність в читача відповідної бази сприйняття такої лексики запускає процес семантичної декомпресії, вимагає розшифровки. Таким чином, власні імена є тригерами, які на свідомому і/чи підсвідомому рівні впливають на світосприйняття людини, вони є своєрідними носіями скомпресованої інформації, багаторівневими засобами відображення та формування ККС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус І. Л. Сучасні лінгвістичні погляди на Nomina Propria. *Science and Education a New Dimension: Philology*, I (2), Issue 11, Nov. 2013. URL: www.seanewdim.com.
2. Карпенко О. Ю. Когнітивна ономастика як напрямок пізнання власних назв : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.15. Одеса, 2006. 416 с.
3. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. Минск : ТетраСистемс, 2004. 246 с.

4. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Потова-лова и др. / под ред. Б. А. Серебренникова. Москва : Наука, 1998. 214 с.
5. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. Москва : Наука, 1973. 367 с.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

6. Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / заг. ред. д-ра. філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2006. 832 с.
7. Філософський енциклопедичний словник / авт.-уклад. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Гейман Н. Американські боги / пер. з англ. Г. Герасим, О. Петіка. Київ : Видавнича група КМ-Букс, 2017. 696 с.